

UOT:80.

DATA JURNALİSTİKASINDA ETİK MÜLAHİZƏLƏR: HƏQİQƏTİN VƏ SENSASIYANIN BALANSLAŞDIRILMASI

İsgəndərova Vəfa Zahid qızı
Bakı Dövlət Universiteti
Vafa1.aslan@gmail.com

Xülasə: *Kompüter əsaslı jurnalistika və ya hesablama jurnalistikası kimi adlandırılan data jurnalistikası hazırda yeni media trendlərindən biri kimi geniş yayılıb. Medianın tədqiqatçıları və praktik jurnalistlər müasir auditoriyanın informasiya bolluğunda müxtəlif mövzularda dərin təhlil edilmiş verilənlərlə bağlı vizual məlumatları asanlıqla persepsiya etmək üçün data jurnalistikanı yüksək dəyərləndirirlər. Jurnalistikanın əsas prinsiplərindən olan həqiqətin və sensasiyanın balanslaşdırılması və medianın təməl bilgilərindən olan etik kodekslər data məhsulların hazırlanmasında da vacib rol oynayır. Məqalədə yerli təcrübəyə əsasən data təqdimatlarda etik mülahizələrin araşdırılması diqqətə çatdırılır.*

Açar sözlər: verilənlər, vizualizasiya, etika, kodeks, jurnalistika prinsipləri

Ключевые слова: данные, визуализация, этика, кодекс, журналистские принципы.

Keywords: data, visualization, ethics, code, journalism principles

Giriş

Əsasən XX əsrin ortalarına Qərbi ölkələrində geniş vüsət almağa başlayan data jurnalistikası XXI əsrdə digər ölkələrdə də yayılmağa başlayır. “Data jurnalistikası, “əldə etmək, hesabat vermək, kurasiya etmək, məlumatlandırmaq” kimi tərif edilir və jurnalist hesabatı və redaksiya ilə birlikdə, yaxud jurnalist məqsədləri ilə əlaqəli olan hər hansı fəaliyyət kimi xarakterizə edilir” (1, s. 23). Qısa şəkildə xarakterizə etsək, data jurnalistika məhsulu hazırlamaq üçün öncə verilənlərin toplanılması, filtdən keçirilərək təhlil edilməsi, vizuallaşdırılması və hekayə əlavə edilməsi mərhələlərini həyata keçirmək gərəkdir. Bu zaman jurnalistikanın digər istiqamətlərində olduğu kimi, data jurnalistikasında da data mədənciliyi prosesində etik prinsiplərə əməl edilməsi məqsədəuyğun hesab olunur.

Bütün sferalarda aktual olan davranış etikasına peşəkar jurnalistika nöqteyi-nəzərindən də əməl edilməli olan qaydalar və prinsiplər toplusu kimi müəyyən edilir. “Jurnalist öz vəzifəsini yerinə yetirərkən insan hüquqlarını və etik davranış qaydalarını nəzərə almalıdır. Amma çox təəssüflər ki, jurnalistikanın bu qızıl qanununun pozulması hallarına bu gün cəmiyyətdə rast gəlirik. Jurnalistlər bilavasitə ictimai rəyə və şüurlara təsir imkanları olan adamlardır. Demokratik cəmiyyət düzənində mətbuat və söz azadlığı media nümayəndələrinə əlavə hüquq və səlahiyyətlər verdiyi kimi, onun üzərinə həm də əlavə məsuliyyət qoyur. Bu məsuliyyəti dərk edən jurnalist həm peşə etikasına riayət etmiş olacaq, həm də peşə ləyaqətini yüksək tutmuş olacaq” (4, s. 9). Ümumən, jurnalistin cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyəti, həqiqətə xidməti, dəqiqlik və obyektivlik, vicdanlılıq, peşə ləyaqəti və həmrəyliyi, şəxsiyyətə və özgə ləyaqətinə ehtiram, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, ümumbəşəri sərvətlərə ehtiram, peşə nüfuzu, üzrxahlıq formaları jurnalistin peşə etikasının əsas prinsipləri, təməl etik yanaşmalardır (2, s. 13).

Dünyanın bir çox media qurumları və jurnalistlər hüquqi və inzibati orqanların müdaxiləsi olmadan peşə qaydalarını və etik prinsipləri müəyyən etmək, bu qayda və prinsiplərə riayət etmək üçün bir sıra üsul və metodlar işləyib hazırlayıblar. Bu üsulların önündə etika komissiyaları, ombudsman aparatı və mətbuat şurası dayanır. Jurnalistikada müəyyən etik prinsip və normaları müəyyən etmək, onlara əməl etmək üçün işlənilir

hazırlanmış üsullar medianın özünə nəzarət mexanizmini yaradır. Bu, jurnalist fəaliyyətinin məsuliyyətlə aparılması prinsipinə əsaslanır. Yəni jurnalist məsuliyyəti ilk növbədə öz çatışmazlıqlarını və səhvlərini müəyyən etdikdən, daha sonra düzəlttikdən sonra məzmunun ictimaiyyətə təqdim edilməsi kimi başa düşülməlidir. Bu tələb jurnalistin istənilən formada senzurdan azad olmasını təmin edir və özünüsensura ilə mübarizə aparmağı tələb edir.

Datalarla (verilənlərlə) işləyən data jurnalistlərinin sözügedən məsələ ilə bağlı daha diqqətli olmaları vacibdir. Çünki əsasən sosial- iqtisadi, sənaye, kənd təsərrüfatı mövzuları ilə bağlı böyük data bazalardan alınan statistik rəqəmlərlə, kəmiyyət dəyişənləri ilə işləyən, onları analiz edərək vizuallaşdıran data jurnalistləri bəzi çətinliklərlə üzləşirlər. Onların ən önəmlisi həm verilənlərin toplanması, həm də yaradıcılıq mərhələsində vacib olan etika məsələsidir. Ənənəvi jurnalistika anlayışı çərçivəsində jurnalistlər müəyyən edilmiş qaydalarla fəaliyyətlərini tənzimləyə bilsələr də, data jurnalistikası çərçivəsində etika fərqli ölçülər qazanır. Bu baxımdan data jurnalistikasında etika jurnalistika etikasından verilənlərdən istifadə baxımından, başqa sözlə, data elmi vizuallaşdırma baxımından üç ümumi çərçivədə yanaşma tələb edə bilər. Gündəlik həyatda rast gəldiyimiz çoxlu sayda verilənlərdən fərqli olaraq, “böyük data” kimi xarakterizə edilə bilən bu datalar jurnalistikanın əsas xammalıdır. Bu anlayışdan əlavə, açıq data dövrüyyəsi ideyası da məlumatların əlçatanlığını təmin etmək üçün mühüm bir təşəbbüs olaraq ortaya çıxıb. Açıq data emalı verilənlər arasında mənalı əlaqələr qurulmaqla mühüm sosial nəticələr əldə edilməsi potensialına malikdir. Bütün bunlarla yanaşı, açıq data dövrüyyəsi xüsusən də məxfilik, nəzarət və şəxsi dataların qorunması kimi müəyyən etik məsələlərlə bağlı bir çox hallarda tənqid hədəfinə çevrilir. Xüsusilə sosial şəbəkələr, elektron poçtlar, səhiyyə xidmətləri və ya axtarış sistemləri kimi açıq data siyasətlərinə uyğun gələn platformalar etik mülahizələrə səbəb olan özəlliklərə malikdir.

Böyük data hazırda gündəlik xəbərlər üçün son dərəcə vacib hesab olunur. Ancaq təəssüflər olsun ki, xəbər proseslərində yeni alət və metodlardan istifadə zamanı gözlənilməli olan etik davranışlarla bağlı mərkəzi yanaşma yoxdur və bəzən internet media saytlarında sensasiya xarakterli materiallarda etik normaların ciddi şəkildə pozulması hallarına rast gəlinir. Bu çatışmazlığı nəzərə alaraq texnoloji inkişafın gətirdiyi yeni təcrübələr və tendensiyalar çərçivəsində etik prinsipləri yenidən nəzərdən keçirmək çox vacibdir. Çünki həm beynəlxalq, həm də yerli media subyektlərində pandemiya dövründə yoluxucu xəstəliyin qarşısının alınmasında, epidemiyaya qarşı görülməli olan tədbirlərlə bağlı cəmiyyətin məlumatlandırılmasında data jurnalistikası ilə hazırlanan xəbərlərdə bir sıra pozuntular baş vermişdir. Bununla bağlı The Guardian qəzetinin saytında da geniş araşdırma təqdim olunub (7).

Həm beynəlxalq, həm də yerli internet media subyektlərində rast gəlinən etik problemlər əsasən yoxlanılmamış datalar, onların vizual təqdimatları və foto təqdimatlarla bağlıdır. Bu daha çox sensasiya xarakteri daşıyan yazılarda oxunma sayını artırmaq üçün rast gəlinir. Daha yüksək reytinglər və artan oxucu kütləsi axtarışında media təşkilatları tez-tez sensasiyanı dəqiqlikdən üstün tutmağa çalışırlar. Sensasiyalı başlıqlar, şişirdilmiş rəvayətlər və faciənin istismarı adi hala çevrilib, ictimai sensasiyalı məzmunla tələbatı artırır. Bu tendensiya təkcə jurnalistikanın etibarını sarsıtmır, həm də həssas məsələlərin və fərdlərin təsviri ilə bağlı etik problemlər yaradır (8).

Data jurnalistikasında etika məsələlərlə bağlı olan mənbələrə nəzər saldıqda, əsasən həqiqətə söykənmə və şəffaflığı diqqətdə saxlayan araşdırmalara daha çox rast gəlinir. Kuutti, Mc Bride və Porlezzanın ortaq araşdırmalarında şəffaflıq data jurnalistikasının əsas etik prinsipi kimi müzakirə edilir. İctimaiyyətin etimadının qazanılmasında şəffaflığın vacibliyinin vurğulandığı araşdırmada jurnalistlərin əldə etdikləri dataların mənbələri və dataları necə əldə

etdikləri ilə bağlı mövzularda açıq olmalarının vacibliyi vurğulanır. Aparılan tədqiqatda şəxsi dataların qorunması ilə bağlı narahatlıqlar və məxfiliyin vacibliyinə də toxunulur (9). Fairfield və Shtein “Böyük data, böyük problemlər: Data elmi və jurnalistikada meydana gələn problemlər” adlı məqalədə böyük data və məxfilik arasındakı əlaqəyə toxunurlar. Craig və digər tədqiqatçılar da öz araşdırmalarında məxfiliyin pozulmasının data jurnalistikasında etik problem olduğunu ortaya qoyurlar (5, 16).

Data jurnalistikası ənənəvi jurnalistikada olduğu kimi, həm beynəlxalq mediada, həm də məxfiliyin pozulması və real olmayan saxta informasiya yayımı kimi etik problemlərə səbəb olur. Heikki Kuutti 2016-cı ildə yazdığı “Data jurnalistikasının etikası: iş prosesində dörd etik mərhələ” adlı məqaləsində vurğulayır ki, bu gün data jurnalistikasının diqqət mərkəzində data əldə etmək, datalardan hekayələr yaratmaq və onları paylaşmaqdır. Lakin etik məsələlərə diqqət yetəri qədər deyil. Xəbər istehsal prosesində olduğu kimi data jurnalistikasında da dataların etik ölçüsünə toxunmağın vacibliyini bildirən Kuutti məqaləsində aşağıdakı dörd məqama diqqət yetirir:

1. Data əldə etmə
2. Data təhlili
3. Datanın tirajlanması
4. Rəy (9)

Data jurnalistikasında etik məsələlərin bu dörd mərhələdən keçərək araşdırıla biləcəyini qeyd edən Kuutti bir ümumiləşdirmə aparır ki, “Dataları əldə edərkən jurnalistlər mənbəni, məzmunu və onların planlaşdırdıqları xəbəre uyğun olub olmamasını nəzərə almalıdırlar. Xüsusən də jurnalistlərin dataları kifayət qədər filtrləmədiyi hallarda, yanlış məzmunlu datalar xəbərin hazırlanmasında müxtəlif risklər yaradır. Dataların təhlili zamanı qeyri-obyektivliyə yol verməmək və jurnalistlərin data toplusuna qərəzli yanaşmasının qarşısını almaq üçün onları yoxlamaq və diqqətlə araşdırmaq lazımdır. Bununla belə, jurnalistlərin öz qənaətlərinə arxayın olması mütləqdir. Hekayəni paylaşarkən yadda saxlamaq lazımdır ki, data jurnalistika da özülüyündə bir vasitədir və təhlil prosesin yalnız başlanğıcıdır (9).

Ümumilikdə, datalar jurnalistlərə hadisələri dəqiq və qərəzsiz, kontekstə uyğun və dərinlən işıqlandırmaq üçün lazım olan anlayışlar və alətlər təqdim etməklə qaynar xəbərlərin hazırlanmasında böyük rol oynayır. Bu baxımdan data jurnalistikasında etik normalara riayət etməyin vacibliyini xüsusi vurğulamaq lazımdır. Meyer qeyd edir ki, jurnalistlər dataları manipulyasiya etmədən, obyektiv və düzgün şəkildə təqdim etməlidir. Yanlış data vizualizasiya və ya kontekstdən çıxarılmış məlumatlar oxucunu yanlış məlumatlandırmaq riski daşıyır. Məsələn, dataları seçici şəkildə təqdim etmək və ya vizual elementlərlə data manipulyasiya etmək jurnalistik etika prinsiplərinə ziddir. Jurnalistlər həm də şəxsi dataların qorunmasına diqqət etməli və şəxsi məlumatları yayımlayarkən məxfilik qaydalarına riayət etməlidirlər (10). Bütün bunlar media haqqında qanunların bəndlərində, müxtəlif jurnalist təşkilatlarının nizamnamələrində öz əksini tapır.

Nəticə. Deyilənlərdən belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, data jurnalistikası məhsulu hazırlanarkən etik prinsiplərə və daha dəqiq desək, həqiqətlə sensasiyanın balanslaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirmək gərəkdir. V.Əliyev vurğulayır ki, jurnalist həm fərd, həm də vətəndaş kimi cəmiyyət qarşısında öhdəlik daşıyır, çünki jurnalistin peşə öhdəliyi onun vətəndaşlıq məsuliyyətinin olması ilə bağlıdır. Yəni jurnalist hər iki halda öz məsuliyyətini bir insan kimi dərk etməyi bacarmalıdır (3, s. 22). Data jurnalistikasında ən fundamental etik məsələlərdən biri dataları dəqiq və hekayəyə uyğun kontekstdə təqdim etməkdir. Bunun üçün isə data savadlılığı və texnoloji bacarıqlara yiyələnmək lazımdır. Ümumən, data jurnalistikası ilə bağlı etik çərçivə bütün balansları nəzərə almaq və müşahidə etmək üçün yüksək həssaslıq tələb edir.

Ədəbiyyat

1. Vəfa İsgəndərova. Multimedialı data analiz metodları. Bakı. Füyuzat-2025
2. V.Zifəroğlu, V.İsgəndərova. Jurnalist etikası. Bakı. Təhsil-2021
3. V. Əliyev. Beynəlxalq jurnalistikada etik normalar və Azərb. mətbuatı. Bakı. Nurlan-2006
4. Jurnalist etikası kursu üzrə proqram. Avropa Şurası. 2017. <https://rm.coe.int/curricula-on-journalism-ethics-in-azerbaijani-pdf/168076e139>
5. Joshua Fairfield, Hannah Shtein. Big Data, Big Problems: Emerging Issues in the Ethics of Data Science and Journalism. January 2014
6. <https://journals.sagepub.com/doi/full/10.1177/1077695820904971>
7. https://www.theguardian.com/advertiser-content/pfizer-2022/battling-health-misinformation-a-crisis-of-trust?li_fat_id=ae591b50-c9ca-4fda-8bad-cfb1bf2ec9c4
8. <https://www.globalmediajournal.com/open-access/the-ethics-of-reporting-balancing-truth-and-sensationalism-in-global-media.pdf>
9. <https://jyx.jyu.fi/bitstream/handle/123456789/58616/1/ETHICS%20OF%20DATA%20JOURNALISMI.pdf>
10. https://www.researchgate.net/publication/317133573_Philip_Meyer_the_outsider_who_created_Precision_Journalism

ETHICAL CONSIDERATIONS IN DATA JOURNALISM: BALANCING TRUTH AND SENSATION*Isgandarova Vafa Zahid***Summary**

Data journalism, also known as computer-based journalism or computational journalism, is currently widespread as one of the new media trends. Media researchers and practicing journalists highly value data journalism for easily perceiving visual information related to deeply analyzed data on various topics in the information overload of the modern audience. Balancing truth and sensation, which are the basic principles of journalism, and ethical codes, which are the basic knowledge of the media, also play an important role in the preparation of data products. The article draws attention to the investigation of ethical considerations in data presentations based on local experience.

ЭТИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ В ЖУРНАЛИСТИКЕ ДАННЫХ: БАЛАНС ПРАВДЫ И СЕНСАЦИИ*Искендерова Вафа Захидовна***Резюме**

Журналистика данных, также известная как компьютерная журналистика или вычислительная журналистика, в настоящее время широко распространена как одно из новых направлений в медиа. Исследователи СМИ и практикующие журналисты высоко ценят журналистику данных за то, что она позволяет сделать визуальную информацию о глубоко проанализированных данных по различным темам легко воспринимаемой современной аудиторией в условиях информационной перегрузки. Соблюдение баланса между правдой и сенсациями, которые являются основными принципами журналистики, а также этические кодексы, которые являются базовыми знаниями в области СМИ, также играют важную роль в подготовке информационных продуктов. В статье рассматривается рассмотрение этических аспектов представления данных на основе местного опыта.

*Rəyçi: filologiya elmləri doktoru Vüqar Əliyev**BDU-nun Beynəlxalq jurnalistika və informasiya siyasəti kafedrasının 6 mart 2025-ci il tarixli iclasın 08 sayılı protokolu**Daxil olma tarixi 07 mart 2025-ci il*